

# ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ ЯК РІЗНОВИДУ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Дроздовська О.М. (м. Запоріжжя)

## **Анотації**

*В статті дається аналіз масової свідомості, в якій відбиваються знання, уявлення, норми, цінності та зразки поведінки; розкривається сутність поняття «масова свідомість», її специфіка, основні характеристики, механізми функціонування, структура.*

*In the article the author gives the analysis of mass consciousness which reflects knowledge, presentation, norms, values and standards of conduct; essence of concept «mass consciousness», its specific, basic descriptions, mechanisms of functioning, structure are given.*

## **Ключові слова**

МАСА, КОМУНІКАТИВНА ВЗАЄМОДІЯ, СОЦІАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ, СВІДОМІСТЬ МАС, СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ, МАСОВІЗАЦІЯ, ДУХОВНІ ЦІННОСТІ, СУСПІЛЬНО – ПСИХОЛОГІЧНА СФЕРА, НЕКЛАСИЧНА СПІЛЬНІСТЬ, РАЦІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ, СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ, СУБ'ЄКТ, МАСОВА ПСИХОЛОГІЯ, РЕВОЛЮЦІЯ МАСОВОЇ САМОСВІДОМОСТІ

## **Вступ**

В науковій літературі словосполучення «масова свідомість» стало зустрічатися, починаючи із середини ХІХ століття. Воно особливо поширилося до кінця даного сторіччя, хоча носило ще описовий, скоріше образний характер, в основному лише підкреслюючи масштаби психологічних явищ, що проявлялися. До цього взагалі переважало узагальнене поняття «психологія мас». Твори Г. Тарда, Г. Лебона, Ш. Сигеле й У. Макдауголла, які вважаються класичними, з'явилися на межі ХVІІІ - ХІХ століть і присвячені окремим конкретним проявам психології мас (насамперед, психології юрби), носили лише почасти психологічний, а більше загально-соціологічний і навіть науково-публіцистичний, ніж аналітичний характер. Більш-менш визначене вживання поняття «масова свідомість» у якості спеціального наукового терміна почалося лише в 20 - 30-і роки ХХ сторіччя, хоча тоді цей довгий час залишався на рівні різноманітних трактувань. Потім настала тривала пауза в дослідженнях. У західній науці це визначалося тим, що масова психологія як така стала зникати: суспільство структурувалося, а культ «вільного індивіда» домінував в індивідуальній психології. Колишні маси немов би «розсипалися», перетворилися, за Д. Рісменом, в «юрбу самотніх». Тому спроби вивчення феномена мінімізувалися.

У вітчизняній науці склалася інша, хоча й багато в чому аналогічна ситуація. Структурування суспільства за соціально-класовою ознакою привело до абсолютизації класової психології. Вона підмінила собою і масову, і індивідуальну свідомості. Відповідно, і тут масова психологія, як така, зникла з поля зору дослідників. У другій половині 60-х років ХХ

сторіччя поняття «масова свідомість» пережило друге народження у вітчизняній соціально-філософській літературі, хоча це був короткочасний період. Лише, починаючи із другої половини 80-х років, можна відзначити новий приплив дослідницького інтересу до дослідження даного феномена.

### **Обговорення проблеми**

Проблема масової свідомості є досить актуальною, про що свідчить солідний обсяг публікацій, присвячених цій тематиці. І все ж «питання це було і залишається одним із найважчих для мислителів всіх століть і народів. Якої-небудь чіткої відповіді на питання, що ж таке маса й масова свідомість, можна із упевненістю сказати, немає й донині» [1,66]. Пошуки вирішення цього завдання велися вченими завжди. Можна виділити кілька напрямків цих досліджень.

1.Релігійний. За основу масової свідомості приймалася пануюча в даному суспільстві релігія, яка складала основний світоглядний стрижень. Відповідно, під масою розумілася вся сукупність віруючих, а структура відповідала ієрархічній організації церкви.

2.Національний. Для класифікації й виділення масової свідомості використовувався національний признак. Нація – це маса, національна свідомість є масова свідомість.

3.Державний, коли за основу масової свідомості бралась належність до однієї держави. Її громадяни – маса, і їхня самосвідомість – масова свідомість.

4. Класовий підхід, розповсюджений марксизмом. Клас – це маса, класова свідомість є масова.

У всіх вищевказаних підходах простежується приблизно однакова структура масової свідомості: вожді, керівники, знані авторитети плюс маса.

5.Елітарний підхід. У його основі лежала теза про те, що поняття «маса» треба шукати у порівнянні з поняттям еліти, і поняття «масова свідомість» можна порівняти з поняттям «елітарна свідомість». Саме поширеність підходу лежить в основі виділення так званої масової культури як чогось другорядного.

Існують й інші підходи та спроби визначити і структурувати масову свідомість: 1) за суб'єктом відбиття, у якості такого виділяється маса, що і є основною ланкою дослідження (представники цього підходу - Б.Грушин, М.Кирилов та інші); 2) за об'єктом масової свідомості. В середині цього типу теж існують два напрямки: а) структурування масової свідомості за різними орієнтаціями людей: соціально-культурною, повсякденною і соціально-інституційною (А.Вишняк, Л.Чечело та ін.); б) структурування масової свідомості, за основу якої пропонується взяти внутрішню структуру психічних процесів особистості й виходити з того, що існуючі в масовій свідомості установки з'єднують у собі когнітивний (розумовий), афективний (емоційний), біхевіористичний

(поведінковий) рівні (М. Сміт, Д. Креч, Р. Крачфілд та ін.).

В наукових колах були спроби визначити типологію масової свідомості. Карл Ясперс у своїй праці «Духовна ситуація часу» пропонував такі якості, щоб диференціювати масову свідомість за типами: 1) «загальний і актуальний роздумів потенціал», об'єм різноманітних позитивних знань, які мають ті чи інші маси та які вони використовують у своїй життєдіяльності; 2) «просторова розповсюдженість» (формат захоплюваності нею маси); 3) темпоральність (стійкість чи нестійкість); 4) ступінь зв'язкості (суперечливий чи несуперечливий); 5) керованість («питома вага» та пропорції, співвідношення між стихійними та інституціоналізованими формами, що входять у масову свідомість); 6) рівень розвитку (високий – низький, розвинений – нерозвинений); 7) характер виразності (сильний, середній, слабкий); 8) особливості використаних масових засобів (більш менш експресивних, які включають суґубо літературні або також і нелітературні компоненти [2, 23].

Особливо важливий вклад в розробку методології вивчення масової свідомості, в характеристику її змістовних компонентів і визначення принципів і критеріїв її виділення в особливу категорію відтворення суб'єктивного світу внесли такі вчені, як Б.Грушин, Г.Ділігенський. Ці автори переконливо аргументують необхідність виділення масової свідомості як особливого виду суспільної свідомості, яка має свої власні характеристики і закономірності функціонування. Кілька десятиліть вони та інші вчені продуктивно працювали в цьому напрямку. Проте в той час одиниці мали сміливість на свій страх і ризик починати вивчення цього складного соціального феномена. Чимало цінних зауважень з даної проблеми можна знайти у працях І.Бойченка, А.Уледова, Т.Науменко, Я.Любивоґо, Н.Кукушкіної, Л.Насонової, М.Кирилова та інших авторів. Безсумнівно, що для внесення деякої визначеності в розумінні проблеми необхідно звернутися до розгляду феномена свідомості взагалі.

Як зазначається у «Філософському словнику», масова свідомість – це «суспільна свідомість мас (класів, соціальних груп) конкретного суспільства, що відображає умови їх повсякденного життя, потреби, інтереси. Масова свідомість містить у собі розповсюджені в суспільстві ідеї, погляди, уявлення, ілюзії, соціальні почуття людей. У ній переплітаються буденно-психологічний і теоретико-ідеологічний рівні суспільної свідомості, хоча реальна наявність теоретико-ідеологічних елементів та їхня питома вага в масовій свідомості залежать від історичних обставин і ступеня розвитку мас як соціального суб'єкта.» [3, 265]. Вчених завжди цікавило питання, чим є масова свідомість по відношенню до категорій свідомості. Але, перш, ніж дослідити це, слід з'ясувати, що ж таке масова свідомість, які її основні характеристики, механізми функціонування та структура.

## **Зміст та суб'єкти масової свідомості, її основні характеристики**

Зі змістовної точки зору в масовій свідомості відображені знання, уявлення, норми, цінності і зразки поведінки, які поділяє якась сукупність індивідів – маса. У своєму доробку «Масова свідомість» Б.Грушин розглядає цей тип свідомості, даючи достатньо повну характеристику маси як неklasичної спільності людей. Він виділив ряд конкретних її ознак: аморфний тип цілісності, імовірний характер виникнення, ситуативність появи та існування. Головною її ознакою є латентність, скритність механізму її зародження і розпливчастість вихідних ознак. Другою особливістю є ірраціональність, точніше особливий характер раціональності, який проявляється в суперечливості, «розірваності», фрагментарності, нахилами до алогізмів, функціонуванню на рівні підсвідомості (вплив, «зараження») [4, 254].

Отже, масова свідомість – це процес комунікативної взаємодії індивідуальних свідомостей, який спирається на ціннісну, нормативну структуру цієї комунікації, певну категоріальну мережу соціального мислення мас. Суб'єктами і творцями масової свідомості є всі члени суспільства – індивіди, об'єднані різними груповими, соціальними зв'язками. Простором, в якому вона формується та існує, є духовне життя людини в усіх різновидах її прояву, взаємодія індивідуальних свідомостей, що відбуваються у процесі спілкування людей та отримання ними соціальної інформації. Як суб'єкти-творці, люди є одночасно і як індивіди, і як члени масових діючих в масштабах всього суспільства спільностей. Визнання індивідів суб'єктом масової свідомості не означає ототожнення цієї свідомості з індивідуальною. Далеко не весь зміст свідомості людей, які створюють масу, входить до свідомості цієї маси. В ньому відтворені лише ті знання, уявлення, норми, цінності, переконання, які є спільними, типовими для даної сукупності індивідів. Для зародження і функціонування масової свідомості зовсім не обов'язкова спільна діяльність членів спільноти («маси»), що традиційно вважається обов'язковим для появи групової свідомості. Масовій свідомості, як вважають дослідники, характерно: по-перше, соціальна типовість компонентів, які утворюють її; по-друге, їх визнання, санкціонування тією чи іншою масовою спільністю. Двоєдина – одночасно індивідуальна і групова – природа суб'єкта масової свідомості означає, що вона існує і проявляється на двох основних рівнях: в соціальних типах особистості; у свідомості великих соціальних груп – класів та інших масових спільностей.

Проблема аналізу масової свідомості, спроби здійснити реальні її заміри ускладнюються суперечливістю цього феномена. У масовій свідомості завжди присутні різкі, часто несумісні погляди та уявлення. Поряд з прогресивними, передовими ідеями можуть зустрічатись негативні реакції, консервативні настрої. Адже, масова свідомість

формується не лише під дією досягнень, прогресивних реалій життя, а й тих труднощів, прорахунків, помилок, негативних явищ, які мають місце в сучасному суспільстві.

### **Структура масової свідомості**

При всій очевидності механізму функціонування знання на різних рівнях свідомості сама проблема визначення масової свідомості, її структури є надзвичайно актуальною. Як зазначають дослідники, проблема структурування масової свідомості є сьогодні найменш розробленою. Вирішення проблеми структурування масової свідомості нині надзвичайно актуально, оскільки, знаючи структуру й розуміючи механізми функціонування масової свідомості, можна регулювати процес впровадження в масову свідомість цінностей і уявлень. Вирішити ж проблему структурування масової свідомості зовсім неможливо, поки не вирішене питання про те, що ж є сама масова свідомість, яке місце займає ця категорія. Дослідник П.Сергієнко вважає, що структура масової свідомості «не має чіткої системи елементів, «блоків», «частин». І все ж різні формування масової свідомості мають різну ступінь систематизації. Наприклад, масова політична свідомість більш систематизована ніж, скажімо, масова моральна свідомість.» [5,112]

На думку дослідника Я.Любивога, основні складові елементи масової свідомості, які пов'язані в певні структури, це такі конститутенти, як потреби, соціальні орієнтири, установки, цінності, ідеали, знання, очікування, почуття, емоції, самопочуття мас, життєві плани та інтенції індивідів, їх самооцінка, індивідуальні та колективні архетипи свідомості, міфологічні зрізи свідомості. Вони утворюють в своїх взаємозв'язках як би змістовні форми, канву, якою проходить соціальна інформація. Структура вплетеного в реальне соціальне буття масової свідомості дуже складна і різноманітна, багат шарова і багаторівнева. Поверхові шари свідомості змінюються більш радикальним чином і більш швидкими темпами, глибинні ж шари свідомості змінюються повільніше і в незначній мірі. Найбільш консервативними із цих конститuentів є глибинні антропологічні архетипи свідомості [6, 112].

Структура сприйняття соціальної інформації масовою свідомістю змінюється не настільки швидко, як це може здатися на перший погляд. Одні, більш поверхневі, структури сприйняття соціальної дійсності й само сприйняття соціального суб'єкта можуть перетерпіти зміни, якщо для цього дозріли відповідні передумови, протягом одного-двох або декількох років. Інші, більш глибокі, структури функціонування масової свідомості й самосвідомості можуть змінюватися не інакше як при переході історичної естафети від одного покоління людей до іншого від батьків до дітей. Треті, ще більш глибокі структури свідомості великих груп людей змінюються при переході від однієї історичної епохи до іншої. Четвертий, фундаментальний, шар структур свідомості визначається якістю історичних культур і цивілізацій і змінюється лише після того, як він вичерпає себе протягом століть або тисячоліть. І, нарешті, п'ятий шар структур

свідомості, його ключові архетипи, властиві людині як вінцю космічної еволюції, якщо й змінюються, то повільно й поступово позначаючи завершення процесу антропогенезу й удосконалення людської природи взагалі. Чим більш глибокий рівень соціальної реальності, тим більше проявляються механізми соціальної саморегуляції, які виражаються в глибинних антропологічних й соціокультурних структурах і архетипах свідомості людей, а також відповідній цій цілісній свідомості діяльності великих соціумів.

### **Природа механізмів функціонування масової свідомості**

Щоб мати змогу аналізувати генезис та процеси функціонування масової свідомості, треба постійно мати на увазі конкретні особливості суб'єкта масової свідомості, його зміст, умови виникнення, вплив. Вирішення цього завдання пов'язане з розглядом різних макроформ, в яких існує, функціонує та розвивається масова свідомість – типу масових настроїв і, частково, громадської думки. Такі макроформи є своєрідними «ядрами» тих чи інших «полів» масової свідомості. Автор даного дослідження не ставить за мету розглядати цей аспект масової свідомості, а намагається зрозуміти основи її функціонування.

Значну увагу питанню функціонування масової свідомості і приділяв Я.Любимий. Він зазначає: «У стані і розвитку масової свідомості можна виділити дві крайні точки: по-перше, такий стан, коли рівень її культури і духовності невинний і в ньому в повній мірі діють механізми підсвідомості і стихійності, які описав З.Фрейд. В цьому стані і на цьому рівні розвиток масової свідомості дуже схильний до маніпуляції ззовні, в ній діють конфронтаційні стереотипи і міфи, сильне відчуження і самовідчуження індивідів. По-друге, можна виділити більш розвинений стан масової свідомості, при якому вона набуває більшої організованості, консолідації, чинить опір маніпулюванню ззовні, кристалізує власну внутрішню структуру, прагне до високої культури і духовності, все в більшій мірі діє в контексті всієї сукупності суспільних зв'язків на принципах соціального інтелекту... Наше суспільство переживає зараз революцію масової самосвідомості, яка протікає нерівномірно, з протиріччями між різними її пластами, соціальними групами, окремими індивідами» [6, 116]. І далі автор вдається до аналізу стану масової свідомості, відштовхуючись від якої здійснюється революція масової свідомості.

У вихідному стані масової свідомості в достатній мірі проявляються механізми колективного несвідомого, з яким сама масова свідомість не може справитися, підкоряючись його дії. В такому стані масової свідомості, який особливо був характерний для періоду застою, вона підлягає відчуженню і самовідчуженню, маніпулюванню ззовні. Тут вона є не як активний, творчий суб'єкт, а як об'єкт маніпулювання та управління з боку адміністративно-командної системи. Для більшості членів суспільства, в тому числі і для значної кількості рядових

працівників цього апарату, маніпулювання масовою свідомістю, сама ця маніпуляція не була помітна. Багато людей були переконані, що деформовані ідеї соціалізму, що були нав'язані, народжуються із всього їхнього життєвого досвіду і мають бути втілені в цьому світі. Механізми функціонування масової свідомості:

1. Ідеалізація. Підняття в ранг офіційної політики ідеалізації існуючої соціальної ситуації разом з методами управління економікою і політикою керівництва, з одного боку, і витіснення всіх провалів, негативних явищ і найактуальніших проблем суспільства із сфери суспільної свідомості ставлять соціальний організм на межу економічної, екологічної і демографічної катастрофи.

Якщо звеличувати, ідеалізувати будь-які сторони або тенденції життя суспільства, то це обов'язково приводить до замовчування, витіснення інших, органічно з ними взаємопов'язаних.

2. Витіснення. Аналізуючи «витіснення» в масовій свідомості, варто визначити кордони аналогії цього процесу в індивідуальній та масовій свідомості, адже спочатку це поняття використовувалось в психології для вивчення індивідуальної свідомості.

На думку Фрейда, у свідомості індивіда в результаті неправильної поведінки в деякій вихідній конфліктній ситуації починає спрацьовувати механізм витіснення, який зовнішньо знімає конфлікт, але заганяє початок напруження в несвідоме, яке продовжує свою деструктивну роботу. Для повного вирішення початкового конфлікту і розрядки деструктивної енергії несвідомого необхідна, на думку З. Фрейда, переоцінка мотивів поведінки та усвідомлення справжніх причин конфліктів у вихідній ситуації, чи перехід на новий горизонт свідомості [7, 187].

3. Механізм перенесення. Всі негативні сторони життя, які потрапляють в поле зору масової свідомості, автоматично переносяться на іншу соціальну систему, яка протистоїть даній. Всі моральні вади і соціальні виразки, джерела соціального зла приписуються образу ворога.

### **Специфіка масової свідомості**

У взаємодії різних – ідейних, науково-теоретичних, психічних – способів відображення об'єктивного світу, різних джерел знань, власне, виокремлюється специфіка масової свідомості як особливого виду суспільної свідомості. Окрім того, специфіка та функціональні якості масової свідомості зумовлені особливою соціальною природою її носія – маси. Більшість труднощів у визначенні масової свідомості виникає при спробі розкрити сутність масової свідомості, приймаючи як вихідний пункт аналізу термінологічне допущення, що центральним поняттям, яке лежить в основі розуміння масової свідомості, є поняття «маса», аналізує у своїй роботі «Масова свідомість» Б.Грушин. Досліджуючи дану тему, науковець Т.Науменко зазначає, що прийняття «маси» за вихідний пункт дослідження масової свідомості змушує проводити, в

остаточному підсумку, марний пошук місця маси серед інших соціальних спільностей (груп) і, отже, знаходження її специфічних властивостей, закономірним результатом якого з'являється висновок про те, що масова свідомість є «ексгруповим», «руйнуючим межі» всіх існуючих у суспільстві груп. «Неможливість визначити поняття маси з неминучістю приводить до висновку про неможливість визначення поняття маси логічними й теоретичними засобами. Масова свідомість як відносно стійке духовне утворення, яке забезпечує дану конкретну масу можливістю орієнтуватись в реальних ситуаціях, існує рівно стільки, скільки живе те відносно стійке соціальне утворення, яке породжує даний тип свідомості» [8, 120].

Проаналізувавши результати спроб вчених-соціологів визначити феномен масової свідомості, можна зробити висновок, що твердження вчених про те, що об'єкт їхнього дослідження практично неможливо однозначно визначити, є наслідком недостатньої розробленості категоріального апарата цієї теорії, яка була методологічною базою дослідження. З одного боку, начебто б зрозуміло, що масова свідомість має «ексгруповий характер», тобто є чимось абстрактним. А, з іншого боку, відчувається необхідність визначення меж, щоб досліджувати даний феномен. Отже, мова йде про два зовсім різні рівні дослідження об'єкта й, отже, повинно бути два різних поняття, що відбивають ці рівні. «Очевидно, необхідно розрізнити масову свідомість і свідомість мас, відповідно застосовуючи до їхнього аналізу адекватні методологічні засоби», - висловлює своє бачення вирішення цієї проблеми Т.Науменко. Саме так, наприклад, підійшов до аналізу аналогічної (за структурою) проблеми співвідношення суспільної свідомості й свідомості суспільства О.Уледов у роботі «Духовне життя суспільства», де він розрізняє ці два поняття [9, 184 – 190].

Якщо категорія «суспільна свідомість», «масова свідомість» є гносеологічними й застосовуються для соціально-філософського й загально-соціологічного аналізу свідомості з метою виявлення його сутності, то категорії «свідомість суспільства» і «свідомість мас» є онтологічними, і характеризують свідомість із боку змісту й форм її проявлення. Однак свідомість суспільства за своїм змістом є ширше мас. Свідомість суспільства будь – якого періоду включає в себе різні рівні і форми свідомості всіх народів, націй, класів та інших соціальних утворень. «На відміну від свідомості суспільства, свідомість мас дає можливість соціологічного дослідження не тільки свідомості конкретного соціально-історичного організму в цілому, але і його окремо взятих структур - сфер, груп, рівнів і т.д. Свідомість мас можна класифікувати за суб'єктами різних видів діяльності, за соціальними нормами, партійними ідеологіями, за економічними рівнями, релігійними тенденціями і т.д., тому що рамки об'єкта дослідження, тобто носія свідомості мас, задаються суб'єктом дослідження або суб'єктом впливу, то це можуть



бути жителі будь-якого населеного пункту; може бути взятий віковий зріз, національний і т.д. Поняття свідомості мас дає можливість виділення об'єкта соціологічного дослідження соціальних явищ і процесів як за якісними, так і за кількісними критеріями.

Поняття „маси” може збігатися з поняттям групи, аудиторії, класу, електорату й будь-якими іншими соціальними сукупностями, виділеними соціологами для дослідження або суб'єктами масово-комунікативної діяльності з метою впливу на форми поведінки й прояву соціальної активності. У той час як масова свідомість, як відомо, є практична свідомість, тобто свідомість будь-якого соціального утворення, розглянутого з боку практичного рівня його функціонування, тобто безпосередньо уплетеного в практику. В понятті «свідомість мас» відбувається відволікання від процесу виробництва цієї свідомості, а основна увага акцентується на процесі соціологічного функціонування свідомості різних соціальних груп і її сукупності. Тут на перше місце виходить емпіричне різноманіття індивідуальних та групових свідомостей на основі загальної для них категоріальної структури в об'єднане спільною метою, завданнями і мотивами певна єдність, що має ту чи іншу енергію дії. Водночас з тим масова свідомість проходить ряд ступенів (етапів) розвитку від аморфної, маніпульованої свідомості, яка щойно виникла в процесі масифікації, до самоорганізуючої свідомості, і нарешті, до демасифікованої свідомості, коли вона стає вже не свідомістю мас, а свідомістю вільних асоціацій індивідуальностей і малих груп індивідів, які можуть інтегруватись у великі групи індивідів. Отже, масова свідомість стає свідомістю мас в найвищому сенсі цього слова тоді, коли вона набуває здатність до саморегуляції і самовизначення, вириваючись із ланцюга негативних процесів масифікації. Але цього разу її слід було б назвати не свідомістю мас, а свідомістю народу, диференційованого на індивідуальності, які знаходяться в органічному цілісному взаємозв'язку.

### **Співвідношення з категоріями свідомості**

На думку дослідників, масова свідомість пронизує всі рівні, форми і сфери суспільної свідомості, має різні стани своєї активності – від повної пасивності і розрізненості до активної спільної дії великих соціальних груп, які направляються спільними ідеями і цінностями. Іншими словами, вона може мати різні енергетичні стани – від пасивної думки до діяльного переконання і навіть фанатичної активності. Д.Ольшанський зазначає, що «масова свідомість – емоційна, мозаїчна, рухлива й змінна, завжди конкретна, неоднорідна, аморфна, суперечлива, лабільна, нестійка й розмита. Це – своєрідний позаструктурний «архіпелаг» в соціально-груповій структурі суспільної свідомості, утворення не стійке. Це особлива, ніби «надгрупова» свідомість. Вона являє собою ситуативну похідну від суспільної свідомості і трактується як сукупність свідомостей основних груп, які утворюють соціальну структуру суспільства, але з вже зруйнованими межами всередині такої свідомості» [10, 78]. По-своєму характеризує масову свідомість

П.Сергієнко «Масова свідомість, - пише він, - фіксує всі структурно-змістовні елементи суспільної свідомості, однак вона все ж не є простою «копією» останньої. Їй притаманна власна структура, «атомарним» елементом якої є переконання як суб'єктивна, практична форма синтезу ідеології (теорії) та соціальної психології у свідомості масового індивіду [11, 105].

На думку А. Уледова, «масова свідомість – це сукупність духовних утворень, які належать цілим класам, соціальним групам суспільства. Вона є реальною свідомістю великих суспільних груп». Це «свідомість, яка розповсюджена серед представників тої чи іншої соціальної групи або суспільства в цілому. Масову свідомість буде правомірно розглядати як найважливішу форму виявлення реальної свідомості суспільства, яке зумовлює мотиви діяльності та поведінки людей. За станом масової свідомості (пануючої в суспільстві, атмосфері, настрої, громадській думці), можна робити висновок про суспільну свідомість в певний історичний період розвитку даного суспільства» [12, 171-172]

Г.Ділігенський називає масову свідомість видом суспільної свідомості. Б.Грушин уточнює: «масова свідомість – специфічний тип суспільної свідомості. Вона має розгалужені зв'язки з іншими сферами та рівнями суспільної свідомості. Їй властиво вбирати в себе продукти всіх цих сфер, черпати свій зміст із ідеології, науки, художньої творчості, буденних уявлень. Ця властивість дає можливість розглядати її як «сумарне вираження рівня або стану суспільної свідомості тої чи іншої епохи, взятої в цілому» [13, 61]

В той же час він зазначає, що «масова свідомість» не співпадає ні з одним із видів свідомості: індивідуальною та суспільною, класовою і некласовою, теоретичною і буденною, релігійною і політичною, офіційною і неофіційною, оскільки вона виділяється через протиставлення її свідомості спеціалізованим, професійним, а також унікальним (індивідуалізованим). Масова свідомість - складне багатопланове утворення, яке є переплетенням різних форм свідомості; вона є свідомістю «ексгруповою», що визначається рядом соціальних підсистем, в тому числі і засобами масової комунікації [14, 96].

Масова свідомість пронизує всі сфери суспільного життя, проявляється в кожній із них в різній мірі. У сфері матеріального виробництва і споживання відбуваються базисні процеси масовізації свідомості, вироблення її фундаментальних предметних характеристик. У сфері соціального життя відбувається об'єднання людей в різні види спільностей, класів, соціальних груп. Тут найбільше проявляються специфічні особливості суспільної психології і стихійні, хаотичні, недостатньо керовані сторони масової свідомості. В політичній сфері суспільства прослідковується процес організації управління суспільством згідно з певним класовим та груповим інтересам. Масова свідомість, якщо її розглядати крізь призму цієї сфери суспільного життя, є більш

організована, активна, що має більшу концентрацію енергії дії, ніж в соціальній сфері. В духовній сфері життя суспільства здійснюється процес виробництва всієї суспільної свідомості, в тому числі і масової свідомості [15, 61]. «Масова свідомість є результатом досліджень суспільної свідомості і корелюється чи співвідноситься з класовою, груповою, індивідуальною, спеціалізованою, національною свідомістю» [16, 22]

Таким чином, по-перше, суб'єктом масової свідомості є маса – некласична спільність. Маса може бути представлена одною або кількома різними класичними спільнотами. Суб'єктом буденної свідомості є суспільство в цілому або класична спільнота як елемент соціальної структури. По-друге, відображення суспільного буття в масовій свідомості носить складний опосередкований характер: масова свідомість не виробляє безпосередньо власних ідей, а лише своєрідно переробляє, «перетворює» ідеї, які створює свідомість класів, націй, етнічних та демографічних груп. Буденна свідомість відтворює суспільне буття безпосередньо, породжуючи власні ідеї, які виражають специфіку конкретних соціальних груп. По-третє, не можна ототожнювати структуру масової свідомості зі структурою свідомості соціальної групи. У масовій свідомості дуже важко виділити будь-які стійкі однотипні елементи, зрозуміти ті закономірності, яким вони підпорядковуються в своєму функціонуванні. Тому, як відмічають вчені, не правильно буде говорити про буденну масову свідомість, або теоретичну масову свідомість або масову ідеологію. В-четвертих, масова свідомість, атомістична, як атомістична і сама маса. Індивід не входить в масу органічно і сприйматиме її не як природне середовище свого соціального буття, а тільки як зовнішню випадкову обставину, яка вимагає ситуативної одноманітної роботи свідомості. Зміст індивідуальної свідомості, як правило, неадекватний змісту свідомості мас. В буденній свідомості проявляється взаємозалежність і адекватність одне одному. В буденній свідомості інтереси особистості усвідомлюються як взаємопов'язані з суспільними інтересами. Не випадково саме на рівні буденної свідомості базові поняття слугують матеріалом для створення складних теоретичних систем, професійної творчості в будь-яких областях духовного виробництва» [17, 87].

### **Висновки**

Отже, масова свідомість являє собою ідеологічно-психологічний феномен, сукупність поглядів, уявлень, думок, настроїв, оцінок, норм почуттів певної соціальної групи, етнічної спільноти, вироблених у процесі їхньої діяльності. Вона включає в себе найрізноманітніші духовні утвердження – елементи теоретичної та побутової свідомості, ідеології та психології, логічного, раціонального, послідовного та внутрішньо суперечливого відображення об'єктивної дійсності, своїх специфічних інтересів у системі суспільних відносин.

Українське суспільство переживає зараз революцію масової самосвідомості, яка протікає нерівномірно, з протиріччями між різними

його пластами, соціальними групами, окремими індивідами. А, як відомо, в епоху історичної дискретності, у революційні епохи відбуваються значні зміни на рівні масової свідомості. Зміни в економічній сфері, соціальних стереотипах та інші соціальні потрясіння приводять до активізації широких мас населення, до підвищення рівня їх політичної, економічної, технологічно-кваліфікаційної, гуманітарної й, нарешті, загальної культури. Зараз перед нашим суспільством стоїть завдання не механічного нарощування культурних даних і навичок у житті людей, хоча й це важливо, а гармонізації існуючої в масовій свідомості культури, формування в них енергетичного, культурного стрижня, що міг би слугувати продуктивній активізації життя всього суспільства. Найважливішим індикатором і регулятором соціальних процесів особливо в перехідні періоди, є соціальне самопочуття великих груп людей, яке інтегрується в соціальне самопочуття масової свідомості й усього суспільства в цілому. Соціальне самопочуття мас охоплює сумарну сукупність позитивних і негативних почуттів та емоцій всіх людей, які виникають із задоволення або незадоволення їх матеріальних, культурних і духовних потреб. Велику роль в розподілі і споживанні духовних продуктів, підвищення культурного рівня як окремих індивідів, так і їхніх великих груп має масова та міжособистісна комунікація. Аналізуючи масову свідомість, неможливо не торкнутися поняття «духовне життя суспільства». В духовній сфері життя суспільства відбувається процес зростання самовизначення і суверенізації індивідуальної та масової свідомості. Тому питання про те, чи є масова свідомість стихійною, хаотичною, атомізованою, відчуженою, маніпульованою чи суверенною, самовизначальною, активною - залежить від розвитку сфер суспільного життя в даному конкретному соціумі, питомої ваги політичної організованості і духовної культури мас в певний історичний період. Зупинити стихійну силу нової свідомості, що прокинулася в людях, і розуміння в масах, неможливо. Тож дослідників чекає велике поле діяльності.

***Перспективи подальшого дослідження:***

- ✓ аналіз масової свідомості в контексті соціально-філософської рефлексії.

***Джерела***

1. Кирилов Н.П. Массовое сознание. Структура. Генезис. Сущностные характеристики. - Томск, 95. Ч. П. - С. 66.
2. Воронкова В.Г. Філософія. – К.: ВД „Професіонал”, 2004. – 564 с.
3. Философский словарь / Под ред.. И. Т. Фролова. – 5- е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.
4. Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
5. Сергиенко П. А. Проблемы философии. - Выпуск 80. - Київ: «Вища школа», 1989. - 250 с.

6. Любимый Я.С. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития. - Киев: Наукова думка, 1993. - 140 с.
7. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. – М., 1989. 200 с.
8. Науменко Т. В. Социология массовой коммуникации: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2005. – 288 с.
9. Уледов А.К. Духовне життя суспільства. - М., 1980. - С. 197
10. Різун В.В. Маси: Тексти лекцій. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 118 с.
11. Сергиенко П. А. Проблемы философии. - Выпуск 80. - Київ: «Вища школа», 1989. - 250 с.
12. Уледов А.К. Структура общественного сознания. - М., 1968. - 205 с.
13. Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений. – М., 1967., 120 с.
14. Грушин Б.А. Логические принципы исследования массового сознания // Вопр. Философии. – 1970. - №8.
15. Барулин В.С. Соотношение материального и идеального в обществе. – М., 61 с.
16. Бойченко І.В., Козлова Н.М. Соціалістична свідомість мас як предмет загальносоціологічного дослідження// Філософ. думка. – 1985. - № 2. – с. 22
17. Кукушкина Н.И., Насонова Л.И. Обыденное и массовое сознание // Вестник Московского университета. - № 1. - 1991.

*Стаття надійшла 04.04.2007 р.*